

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهرا (س)

سال سی و یکم، دوره جدید، شماره ۲۸، پیاپی ۱۱۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

مقاله علمی - پژوهشی

صفحات ۳۷-۱۵

گونه‌شناسی مطالعات جدید اسماعیلی و ضرورت تحقیق در تاریخ نگاری آنان^۱

علی بابایی سیاب^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۶

چکیده

تحقیقات جدید در حوزه تاریخ و منابع تاریخ اسماعیلیان به ویژه پس از نخستین دهه‌های قرن بیستم میلادی که با کشف و شناسایی گسترده آثار مؤلفان اسماعیلی مذهب همراه بود، سیر صعودی داشته است که تا به امروز نیز ادامه دارد. کشف و شناسایی مجموعه‌های پرشمار منابع اسماعیلی، محققان این حوزه را با طیف وسیعی از نسخ خطی بکر مواجه کرد که نیازمند تصحیح، تحقیق و ترجمه بودند. مرحله دیگری از این تحول، بازخوانی تاریخ اسماعیلیان و جوانب مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، فقهی و کلامی این فرقه بود که تا پیش از آن بر اساس روایتی نسبتاً یک‌جانبه از منابع اهل سنت به نگارش درآمده بود و اینک با مراجعه هم‌زمان به منابع پرشمار اسماعیلی در معرض نقد و بازنگری قرار می‌گرفتند. در این میان، تاریخ نگاری اسماعیلیان موضوع کمتر پژوهش مستقلی بوده است. تحقیقات جدید در حوزه تاریخ نگاری اسماعیلیان از دو جهت حائز اهمیت است: جهت نخست، شناسایی، تصحیح و معرفی منابع تاریخ نگاران اسماعیلی و جهت دوم، استفاده از این منابع در بازخوانی تاریخ اسماعیلیان است. در جهت نخست، محققان این حوزه، کارهای پژوهشی درخوری را انجام داده‌اند، اما در حوزه بازخوانی تاریخ اسماعیلیان بر اساس منابع مکشوف، اقدام خاصی صورت نگرفته است. در این مقاله با انتخاب روشی تاریخی تحلیلی درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اساسی هستیم که تا چه اندازه بی‌توجهی به منابع تاریخ نگاران اسماعیلی در ارائه تصویری نادرست از تاریخ سیاسی- مذهبی این فرقه مؤثر بوده است.

کلیدواژه‌ها: مطالعات اسماعیلی، محققان اسماعیلی، منابع اسماعیلی، تاریخ نگاری اسماعیلیه.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2022.39317.1595

شناسه دیجیتال (DOR): 20.1001.1.20088841.1400.31.28.12.9

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. babaesiasb@HUM.ikiu.ac.ir

مقدمه

از نظر میزان دسترسی به منابع می‌توان قائل به سه دوره مجزا در مطالعات اسماعیلی شد: دوره اول از اوایل قرن ۱۶ تا ابتدای قرن ۱۹ میلادی که عمده تحقیقات اسماعیلی از سوی مستشرقان با تکیه بر منابع صلیبی به‌ویژه گزارش سیاحان اروپایی انجام می‌گرفت.

در حوزه تحقیقات مسلمانان نیز تأکید عمده بر منابع اهل سنت بود که هر دو سنخ روایتگر دیدگاهی خصوصاً آمیز بود. اروپاییان که برای اولین بار در جریان جنگ‌های صلیبی در شام با اسماعیلیان نزاری برخورد کردند، از آنان با عنوان «اساسین» نام می‌بردند که در قرن ۱۴ میلادی بیشتر به معنای «آدمکش» بود تا نام یک فرقه اسلامی^۱؛ دوره دوم، از اوایل قرن ۱۹ میلادی تا نخستین دهه‌های قرن بیستم، با تصحیح و ترجمه تعداد چشمگیری از منابع اسلامی به زبان‌های مختلف اروپایی، تعادلی نسبی میان این گونه‌های مختلف از منابع برقرار شد که بر اساس آن تلاش‌ها در جهت نگارش تاریخی زمانمند درباره اسماعیلیان قوت گرفت. در این دوران، تعداد معدودی از منابع اسماعیلی در دسترس محققان قرار داشت، اما کافی نبود.

ایساک سیلوستر دوساسی (۱۸۳۸-۱۷۵۸م) به‌عنوان طلایه‌دار تحقیقات جدید اسماعیلی در کتاب *تذکره‌ای درباره سلسله حشاشین*، تمامی اطلاعات راجع به نزاریان الموت را از منابع مذکور (سنی و صلیبی) جمع‌آوری کرد که پایه و اساس مطالعات کسانی چون فون هامر پورگشتال، شارل فرانسوا دفرمری، میخاییل یان دوخویه و دیگران در این زمینه شد. دوره سوم نیز از ابتدای دهه چهارم قرن بیستم میلادی با کشف نخستین مجموعه‌ها از منابع اسماعیلی، مبنایی جدید برای مطالعات محققان این حوزه ایجاد شد که در نتیجه آن بسیاری از جنبه‌های پنهان تاریخ و عقاید اسماعیلیان بر اساس طیف متنوعی از منابع آشکار شد.

در این زمان، بزرگ‌ترین مجموعه از نسخ خطی اسماعیلیان نزاری که به زبان فارسی نوشته شده بود در شغنان، روشان و بدخشان به دست آمد و نسخ خطی عربی نیز در کتابخانه‌های بهره‌ها در سورات و بمبئی، کشف و در دسترس محققان قرار گرفت (دفتری، ۱۳۷۸: ۲۸-۳). با وجود این، همچنان به دلیل ضعف شدید یا حتی فقدان مطالعات در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان، علی‌رغم در دسترس قرارگرفتن حجم وسیعی از منابع اسماعیلی، تاریخ اسماعیلیان همچنان با استناد به منابع اهل سنت نوشته می‌شد و به دلیل اعتقاد محققان مبنی بر نبود تاریخ‌نگاری در میان اسماعیلیان، گزارش‌های تاریخی موجود در معدود منابع تاریخ‌نگارانه این فرقه نیز بر

---

۱. سیمون السمعانی در مقاله‌ای که در سال ۱۸۰۶م درباره اسماعیلیه منتشر کرد، نوشت که واژه «اسیسانی» با لغت عربی «الصیصانی» به معنای صخره و قلعه در ارتباط است و به معنای کسی است که در دژهای کوهستانی به سر می‌برد (دفتری، ۱۳۷۸: ۱۱-۳).

اساس گزارش منابع غیر اسماعیلی اعتبارسنجی می‌شد.

در این پژوهش ضمن بررسی گونه‌های اصلی مطالعات اسماعیلی، به این سؤال اساسی پاسخ داده خواهد شد که جایگاه و ضرورت مطالعه در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان چیست و دست‌یافتن به شناختی علمی از تاریخ‌نگاری اسماعیلیان تا چه اندازه می‌تواند محققان این حوزه را در بازنویسی تاریخ این فرقه یاری رساند. از دههٔ چهارم قرن ۲۰ میلادی و هم‌زمان با کشف گستردهٔ منابع اسماعیلی، تحقیقات در این حوزه در دو محور اصلی به پیش رفت. محور نخست عبارت بود از «تصحیح، ترجمه و معرفی آثار اسماعیلیان» و محور دوم نیز عبارت بود از «نگارش تواریخ جامع یا مسئله‌محور». در این میان، تحقیق در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان ذیل تحقیقات مسئله‌محور دسته‌بندی می‌شود. هرچقدر تحقیقات مسئله‌محور در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان از غنای بیشتری برخوردار باشد، نگارش تواریخ جامع در حوزهٔ عقیده و سیاست این فرقه نیز از دقت بیشتری برخوردار خواهد بود. در واقع درک درست از تاریخ‌نگاری این فرقه تأثیری بی‌واسطه در شناخت دقیق تاریخ سیاسی-مذهبی اسماعیلیان دارد؛ زیرا بدون شناختی دقیق از نگرش تاریخی اسماعیلیان و سبک تاریخ‌نگاری حاکم بر آثار تاریخ‌نگارانه آنان از منظر موضوع، محتوا و روش تاریخ‌نگاری، مطالعه در دیگر جنبه‌های تاریخ این فرقه دشوار خواهد بود و در نهایت به درکی ناقص و غیرعلمی از تاریخ اسماعیلیان منجر خواهد شد، اما شناخت دقیق منابع اسماعیلی و مراجعهٔ توأمان محققان به طیف وسیعی از این منابع در کنار منابع غیر اسماعیلی، تنها راه ارائهٔ تصویری دقیق از تاریخ سیاسی-عقیدتی این فرقه در جهان اسلام است، چیزی که تا به امروز محققان این حوزه به‌دلیل رعایت‌نکردن توازن در استناد به منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی و نیز به‌دلیل ضعف تحقیقات در حوزهٔ تاریخ‌نگاری اسماعیلیان بدان دست نیافته‌اند.

بر همین اساس، روایتی که امروزه از تاریخ اسماعیلیان در دست است، روایتی ناصحیح و گاه متناقض بوده که نیازمند بازننگری و بازنویسی است. در ادامه، ضمن بررسی گونه‌های اصلی تحقیقات جدید در حوزهٔ مطالعات اسماعیلی، به وضعیت تحقیقات در تاریخ‌نگاری این فرقه و جایگاه آن در بازنویسی تاریخ اسماعیلیان پرداخته می‌شود.

الف. تحقیقات در کتاب‌شناسی اسماعیلیان (شناسایی، تصحیح، ترجمه و معرفی منابع)
گام اول در مسیر مطالعات اسماعیلی، شناسایی و معرفی منابع بود. تلاش‌ها در این زمینه در چند حوزهٔ اصلی صورت گرفت که عبارت بود از معرفی منابع اسماعیلی ذیل تحقیقات در حوزه‌های مختلف تاریخ اسماعیلیه، ترجمه و تصحیح انتقادی منابع اسماعیلی، معرفی و بررسی محتوای منابع در قالب تحقیقات مستقل، معرفی فهرست‌وار آثار اسماعیلی در قالب

کتاب‌شناسی‌ها، و معرفی و گردآوری اسناد، آرشیوها، سنگ‌نوشته‌ها و امثال آن. سیلوستر دو ساسی در ابتدای قرن ۱۹ میلادی، متونی را که تا آن زمان در اروپا به انتشار درنیامده بود، جمع‌آوری و ترجمه کرد و به همراه متن عربی آن با نام *گزیده‌های عربی*^۱ در سال ۱۸۰۶ میلادی به چاپ رساند که در بر دارنده برخی متون مرتبط با اسماعیلیان نیز بود (نیک‌بین، ۱۳۷۹: ۲۳؛ بدوی، ۱۳۷۷: ۲۵۸). پل کازانووا مستشرق فرانسوی که به مطالعه درباره مؤلفان *رسائل اخوان الصفا* پرداخته بود، در سال ۱۸۹۸ میلادی پس از پیدا کردن قطعه‌ای از *رسائل اخوان الصفا* در کتابخانه ملی پاریس برای نخستین بار به منشأ اسماعیلی این رسائل پی برد. ولادیمیر ایوانف نیز برای اولین بار شمار زیادی از آثار اسماعیلی را کشف و معرفی کرد.

در حوزه ترجمه و تصحیح متون اقدامات بی‌شماری در قرن بیستم میلادی از سوی محققان صورت گرفت که از آن جمله می‌توان به تلاش‌های پل واکر، ویلفرد مادلونگ و دیگران اشاره کرد. پل واکر در کتاب *خطبه‌های خلفای فاطمی: خطابه‌هایی از امامان اسماعیلی در اعیاد*^۲ به تصحیح انتقادی و ترجمه انگلیسی خطبه‌های خلفای فاطمی روی می‌آورد. ورنه کِلِم^۳ با همکاری پل واکر کتابی تحت عنوان *رمز رهبری: رساله‌ای در آداب دعوت فاطمیان* دارد که تصحیح و ترجمه‌ای انتقادی از *رسالة الموجزه الکافیة فی أدب الدعاة* نوشته احمدبن ابراهیم نیشابوری است. همچنین جیمز موریس^۴ در کتاب *استاد و شاگرد: یک گفت‌وگوی معنوی در اوایل اسلام* تصحیح نسخه عربی و ترجمه‌ای انگلیسی از کتاب *العالم و الغلام* جعفر بن منصور الیمن ارائه می‌دهد. بخشی از مطالعات دیوید هالنبِرگ^۵ نیز درباره تاریخ اسماعیلیه در قرون میانه است که سنت *نسخ خطی یمنی*^۶ از انتشارات اخیر او در این زمینه است. منابع تاریخ یمن در دوره اسلامی نیز عنوان کتابی از ایمن فؤاد است که در آن متون قدیمی و تحقیقات جدید را معرفی می‌کند (کاهن، ۱۳۷۰: ۲۰۴). همچنین کتاب دیگر او با عنوان *دراسة نقدیه لمصادر تاریخ الفاطمیین فی مصر* به دلیل بررسی و نقد منابع فاطمیان حائز اهمیت است (فؤاد، ۱۹۸۲: ۱۲۹-۱۷۹).

محمد کامل حسین (۱۹۶۱-۱۹۰۱م) دیگر محقق مصری چندین متن اسماعیلی مربوط به دوره فاطمیان را در کتاب *سلسله مخطوطات الفاطمیین* با ویرایش انتقادی منتشر کرده است. وی ویرایش‌هایی از دیوان مؤید فی الدین شیرازی و سیره او و نیز *راحة العقل* کرمانی (با

1. Chrestomathie arabe

2. Orations of the Fatimid Caliphs: Festival Sermons of the Ismaili Imams.

3. Verena Klemm.

4. James W. Morris.

5. David Hollenberg.

6. The Yemeni Manuscript Tradition (Brill, 2015; editor with co-editors Sabine Schmidtke and Christopher Rauch).

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۱۹

همکاری محمد مصطفی حلمی^۱، *مجالس المستنصریه*، سیره استاد جوذر و ... به چاپ رسانده است. محمد یعلوی نیز بخش شمال آفریقای عیون الاخبار و نیز کتاب مقربزی را در ۸ جلد ویراسته است. علی سلطان اسانی^۲ محقق کنیایی در مقاله‌ای با عنوان «گنان‌های اسماعیلی: تأملاتی درباره مرجعیت و پدیدآرندگی» نظرات سنتی درباره تألیف گنان‌ها^۳ را بررسی می‌کند (دفتری، ۱۳۸۲: ۳۰). تصحیح و چاپ مجموعه *الرسائل کرمانی*، تصحیح کتاب *المصابیح فی اثبات الامامه* از مصطفی غالب (۱۹۸۱-۱۹۲۳م)، گلچینی از *ادبیات اسماعیلی*: چشم‌انداز شیعی از اسلام^۴ اثر قطب قسام^۵ و ترجمه انگلیسی کتاب *راحه العقل* حمیدالدین کرمانی توسط ناصح احمد میرزا عضو ارشد مطالعات عربی دانشگاه ملبورن استرالیا، از دیگر تلاش‌ها در این حوزه است.

در حوزه معرفی، تصحیح، ترجمه و نشر منابع آثار کسانی چون جمال‌الدین الشیال مورخ مصری، جلال بدخشانی، ارزینا لالانی و برخی دیگر را نیز نباید نادیده گرفت. جمال‌الدین الشیال در *مجموعه الوثائق الفاطمیه و ثنائی الخلفه و ولایه العهد و الوزارة* چاپ ۱۹۵۶ میلادی، جلال بدخشانی^۶ در کتاب *تفاسیر شیعی از اسلام: سه رساله در الهیات و فیرجام‌شناسی اسلامی*، ارزینا لالانی^۷ در کتاب *مدارج تعالی: رساله‌ای فاطمی در مورد رهبری در اسلام* و حمید حاجی^۸ در کتاب *بنیان‌گذاری دولت فاطمی: برآمدن یک امپراتوری اسلامی نخستین*^۹ به معرفی و چاپ برخی منابع اسماعیلی پرداخته‌اند. بدخشانی اثر خود را به تصحیح و ترجمه انتقادی سه رساله از خواجه نصیرالدین طوسی با نام *مطلوب المؤمنین، تولى و تبری و آغاز و انجام* اختصاص داده است. وی در کتاب *بهشت تسلیم: رساله‌ای مربوط به قرون میانه در مورد تفکر اسلامی*^{۱۰} به تصحیح نسخه فارسی و ترجمه انگلیسی کتاب *روضه التسلیم* خواجه نصیرالدین طوسی می‌پردازد.

کتاب *مدارج تعالی* از لالانی تصحیح انتقادی و ترجمه رساله اثبات الامامه احمد بن ابراهیم

---

1. Mustafa Hilmi.

2. Ali S. A. Asani.

۳. شعرهای نیایشی‌ای هستند که در میان اسماعیلیان نزاری خوجه مقامی تقدس‌آمیز دارند و تعالیمی را درباره

یک سلسله موضوعات و مضمون‌های مربوط به تکالیف دینی، مسائل اخلاقی و پوشش معنوی روح در بر دارند

(دفتری، ۱۳۸۲: ۳۰).

4. An Anthology of Ismaili Literature: A Shi'i Vision of Islam.

5. Kutub Kassam.

6. Jalal Badakhchani.

7. Arzina Lalani.

8. Hamid Haji.

9. Founding the Fatimid State: The Rise of an Early Islamic Empire.

10. Paradise of Submission: A Medieval Treatise on Ismaili Thought.

نیشابوری و اثر حمید حاجی یک ترجمه مشروح از کتاب *افتتاح الدعوه* قاضی نعمان است. کتاب *امامت شیعی: تفسیر فاطمی*^۱ سامی مکارم^۲ تصحیح و ترجمه انتقادی رساله تثبیت الامامه منسوب به المنصور (۳۴۱-۳۳۴ق) امام- خلیفه فاطمی است. زاهد علی (۱۹۵۸-۱۸۸۸م) از اسماعیلیان بهره‌مند نیز بیشتر آثار خود را که بر اساس مجموعه نسخ خطی اسماعیلی نوشته شده بود، بین سال‌های ۱۹۴۸ تا ۱۹۵۴ میلادی منتشر کرد. این مجموعه نسخ خطی که از اجدادش به او رسیده بود، پس از وی در نزد پسرش عابد علی (۱۹۹۶-۱۹۱۶م) نگهداری می‌شد و شامل ۲۲۰ جلد کتاب به زبان عربی از بیشتر نویسندگان معروف دوره فاطمی، دوره متأخر یمنی است.^۳ دلیا کورتز در کتاب *نسخ خطی اسماعیلی: مجموعه زاهد علی* به معرفی این مجموعه پرداخته است.^۴ ویرایش کتاب *دعائم الاسلام* قاضی نعمان توسط آصف فیضی که در فقه تخصص داشت، ویرایش *دیوان ابن‌هانی* از زاهد علی، ویرایش و چاپ *اربع رسائل اسماعیلیه*^۵ توسط عارف تامر (Daftari, 2004: 406) نیز در این زمینه شایسته ذکر است.

در حوزه کتاب‌شناسی و معرفی فهرست‌وار منابع نیز کتاب‌شناسی ولادیمیر ایوانف در سال ۱۹۳۳ میلادی^۶ و چاپ همراه با حواشی آن در سال ۱۹۶۳م^۷ نخستین اثر پایه در حوزه کتاب‌شناسی اسماعیلیه بود تا اینکه اسماعیل قربان پوناوالا کتاب‌شناسی محقق اسماعیلی و استاد عربی دانشگاه کالیفرنیا خود را در سال ۱۹۷۷ میلادی فهرست خود را به نام *کتاب‌شناسی ادبیات اسماعیلی*^۸ منتشر کرد که شامل حدود ۳۰۰ مؤلف و آثار آنها می‌شد که لیست آثار اسماعیلی را از دوران پیش از فاطمیان تا روزگار جدید در بر می‌گیرد (واکر، ۱۳۸۳: ۲۵۷). اثر فرهاد دفتری رئیس بخش پژوهشی مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن تحت عنوان *ادبیات اسماعیلی* (۲۰۰۴م) نیز لیست آثار چاپ‌شده اسماعیلیان به همراه معرفی پژوهش‌های جدید در حوزه مطالعات اسماعیلی را شامل می‌شود.

قبل از وی ادم گچک کتابدار این مؤسسه در سال‌های ۱۹۸۴-۱۹۸۵ میلادی فهرستی تحت عنوان *فهرست دست‌نویس‌های عربی در مؤسسه منتشر کرد*. در سال ۲۰۰۰ میلادی دلیا کورتز (وابسته به مؤسسه مطالعات اسماعیلی) نیز فهرست جدیدی شامل کتب جدید منتشر ساخته بود. در مؤسسه مطالعات اسماعیلی همچنین اقدام به تهیه نسخه عکسی از آثار اسماعیلی در

-
1. The Shi'i Imamate: A Fatimid Interpretation.
  2. Sami Makarem.
  3. <http://iis.ac.uk/library/zahid-ali-collection>.
  4. Arabic Ismaili Manuscripts: The Zahid Ali Collection – Nov 13 2004.
  5. Arba` Rasa'il Isma'iliyya, Tamir, Arif. , London, p.PAGES:135 pp., (1953).
  6. A Guide to Ismaili Literature.
  7. Ismaili Literature, Tehran, 1963.
  8. Bibliography of Ismaili Literature Maliburn, California, 1977.

جاهای دیگر از جمله مجموعه‌های دانشگاه توپینگن و مجموعه فیضی در کتابخانه دانشگاه بمبئی شده است (واکر، ۱۳۸۳: ۲۵۸). از این سنخ تلاش‌ها می‌توان به اثر ک. بکر نیز اشاره کرد که در رساله‌ای در باب تاریخ مصر (۱۹۰۳م) برخی از منابع تاریخ فاطمیان را برمی‌شمارد، همچنین پل واکر در کتاب پژوهشی در یک امپراطوری اسلامی: تاریخ فاطمیان و منابع آن یک منبع‌شناسی دقیق از دوره فاطمیان ارائه داده که منابع این دوره را ذیل دو عنوان کلی منابع معاصر و متأخر تفکیک کرده و زیرشاخه‌های هرکدام از این منابع را بر اساس معیارهای منحصره‌فرد برشمرده است. از دیگر مطالعات موجود در این زمینه می‌توان به منابع تاریخ حشاشین سوریه^۱ اثر برنارد لویس نام برد.

از دیگر حوزه‌های پراهمیت در مطالعات فاطمی، حوزه آرشیو، اسناد و کتیبه‌هاست. نسخ اصلی برخی از اسناد از دوره فاطمیان باقی مانده است که موضوع بررسی تعدادی از محققان است که از آن جمله می‌توان از ساموئل استرن صاحب کتاب احکام فاطمی. اسناد باقی‌مانده از وزارت فاطمیان^۲ نام برد. همچنین برخی از اسناد جنیزه توسط استرن و جوفری خان^۳ به‌ویژه در کتاب اسناد اداری و حقوقی عربی در مجموعه جنیزه کمبریج^۴ منتشر شده است. کلود کاهن، مصطفی طاهر و یوسف راغب نیز در مقاله‌ای با عنوان «خرید و وقف منطقه‌ای بزرگ توسط طلائع بن‌رزیک وزیر فاطمیان»^۵ قدیمی‌ترین سند وقف در دوره فاطمی را که مربوط به سال ۵۵۴ هجری است، ارائه داده‌اند.

از مهم‌ترین مطالعاتی که در آن به حفظ و ارائه یک سند مهم تاریخ از دوره فاطمی مبادرت شده است، کتاب مجموعه الوثائق الفاطمیه^۶ اثر جمال‌الدین الشیال (۱۹۶۷-۱۹۱۱م) و الوثائق السیاسیه و الاداریه للعهد الفاطمیه و الأتابکیه و الأیوبیه. دراسه و نصوص^۷ اثر محمد ماهر حماده است. جمال‌الدین الشیال در کتاب خود مجموعه مهمی از اسناد دوره فاطمی را از منابع متأخر استخراج و در سال ۱۹۵۸ میلادی منتشر کرد. عبدالمنعم ماجد (۱۹۹۹-۱۹۲۰م) متخصص در آداب و رسوم و تشریفات فاطمی نیز برخی از اسناد و مدارک مربوط به این دوره

1. Bernard Lewis, "The sources for the history of the Syrian assassins", *Speculum*. 27 (1952). reprinted in B. Lewis, *Studies in classical and Ottoman Islam (7th-16th centuries)*, London 1976.

(refer to this link: https://www.jstor.org/stable/2850476?seq=1#page_scan_tab_contents).

2. "Fatimid Decrees. Original Documents from the Fatimid Chancery", London, 1964.

3. Khan, G.

4. "Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections", Cambridge 1993.

5. "L'achat et le waqf d'un grand domaine égyptien par le vizir fatimide Tala'i b. Ruzzik", *An. Isl.* XIV (1978), pp. 59-126.

۶. چاپ قاهره، ۱۹۵۸ میلادی.

۷. چاپ قاهره، ۱۹۸۰ میلادی.

را جمع‌آوری و تصحیح کرد. س.م. استرن (۱۹۲۰-۱۹۶۹م) اثری دربارهٔ سجلات و فرمان‌های فاطمیان در سال ۱۹۶۴ نوشت (واکر، ۱۳۸۳: ۲۶۵). نخستین کسی که پیرامون بناها و سنگ‌نوشته‌های تاریخی دوران فاطمی مطالعه کرد، ماکس فان برشم^۱ (۱۸۶۳-۱۹۲۱م) بود که در مقاله‌ای طولانی با عنوان «آثار تاریخی و کتیبه‌های فاطمی»^۲ و نیز در کتاب *مواد آثار تاریخی عربی*. بخش دوم: مصر^۳ به آن پرداخت. تحقیقات وی را جاستون ویت تکمیل کرد. وی در کتاب *راهنمای زمان‌شناختی سنگ‌نوشته‌های عربی*^۴ متن‌نوشته‌های منقوش بر روی سنگ یا مواد دیگر را نیز آورده است.

نگارش تواریخ جامع و زمانمند

از نخستین اهداف پژوهشی در حوزهٔ مطالعات اسماعیلی که به‌ویژه پس از شناسایی وسیع و تصحیح و ترجمهٔ منابع قوت گرفت، تلاش در نگارش تواریخ جامع و زمانمند در این زمینه بود. نخستین تلاش‌های مستشرقان در نگارش تاریخ زمانمند اسماعیلیان از اواسط قرن ۱۹ میلادی آغاز شد. اتان کاتمر (۱۸۵۲-۱۷۸۲) مقاله‌ای طولانی با عنوان «تاریخ خلفای سلسلهٔ فاطمی»^۵ نوشت. پس از وی، مستشرق آلمانی فردیناند وستنفلد (۱۸۹۹-۱۸۰۸) کتاب *تاریخ الخلفاء الفاطمیین*^۶ را در سال ۱۸۸۱ میلادی منتشر کرد. کتاب *مختصر خلافت فاطمی*^۷ (۱۹۳۲م) اثر دولاسی اولیری از دیگر آثار نوشته شده در این زمینه بود که عمدتاً بر مبنای منابع غیر اسماعیلی به‌ویژه منابع سنی نوشته شده بود؛ با وجود این، برای اولین بار علاوه بر منابع استفاده شده در کتاب وستنفلد، از *سفرنامه ناصر خسرو*، آثار نویری، اسامه‌بن منقذ و قلقشندی نیز استفاده کرد (واکر، ۱۳۸۳: ۲۵۵). کتاب س. د. گویتن (۱۹۸۵-۱۹۰۰م) از محققان حوزهٔ جنیزه تحت عنوان *یک جامعهٔ مدیترانه‌ای* نیز مرتبط با تاریخ فاطمیان است. در چارچوب نگارش تاریخ عمومی نیز می‌توان از کتاب *تاریخ مصر از فتح عربی تا فتح عثمانی*^۸ نوشتهٔ جاستون ویت^۹ (۱۸۸۷-۱۹۷۱م) نام برد. با وجود این، هیچ‌کدام از این آثار، تاریخ کامل فاطمیان محسوب نمی‌شود. تنها پس از

1. Max van Berchem.

2. "Monuments et inscriptions fatimides", JA 8 série XVII (1891), pp. 411-495; XVIII (1891), pp. 46-86; XIX (1892), 377-407.

3. "Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicum I partie Egypte", MMAFC XIX (1894-1903).

4. "répertoire chronologique d'épigraphie arabe", t. V-IX, Le Caire IFAO 1934-1937.

5. mémoires historiques sur la dynastie des khalifes fatimides, JA, 1936.

6. Geschichte des Fatimiden Chalifen, Gottingen, 1881.

7. A Short History of the Fatimid Caliphate.

8. L'Egypte arabe, de la conquête arabe à la conquête ottoman, Paris, 1937.

9. Gaston Wiet.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۲۳

کشف وسیع مجموعه منابع اسماعیلی بود که س.م. استرن، م. کانارد و و. مادلونگ توانستند با استفاده از منابعی چون کتاب *افتتاح الدعوه* از قاضی نعمان و نیز *المناظرات* ابن هیثم توالی رویدادها را تا پیروزی ابوعبدالله شیعی در مغرب بازسازی کنند. حاصل تلاش‌های این افراد را می‌توان در کتاب *امپراطوری مهدی*^۱ اثر هالم دید که از آثار منسجم در این زمینه است. وی در این کتاب از ترکیب منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی استفاده کرده که به‌عنوان معیاری برای نگارش تاریخ فاطمیان حائز اهمیت است (واکر، ۱۳۸۳: ۲۵۵). مارشال هاجسن (۱۹۶۸-۱۹۲۲م) نیز نخستین تحقیق منسجم را درباره تاریخ سیاسی، اجتماعی و عقیدتی نزاریان الموت با عنوان *فرقه اسماعیلیه* به نگارش درآورده است.^۲

در میان مورخان عرب، کتاب *تاریخ الدوله الفاطمیه* نوشته محمد جمال‌الدین سرور استاد دانشگاه قاهره، شامل موضوعاتی چون آغاز خلافت فاطمیان در مغرب، اوضاع داخلی مصر در آستانه ورود فاطمیان، تحركات سیاسی دینی عصر فاطمی، دوران نفوذ وزرا و زوال حکومت آنان و در نهایت سازمان و تمدن فاطمیان در مصر است (جان‌احمدی، ۱۳۸۲: ۹۷).

اولین تحقیق علمی جامع و مفصل در بررسی حکومت فاطمیان از قیام تا سقوط آن‌ها، جنبه‌های سیاسی، دینی، نظام حکومت و اداره، امور مالی و... که با تکیه بر منابع اصلی به نگارش در آمد، کتاب *الفاطمیون فی مصر و اعمالهم السیاسیه و الدینییه بوجه خاص* تألیف حسن ابراهیم حسن (۱۹۶۸-۱۸۹۲م) است که حاصل رساله دکتری وی بوده^۳ و بعدها تجدید چاپ شد. وی در ویرایش سوم این کتاب در سال ۱۹۶۴ میلادی توانست به تعداد زیادی از متون اسماعیلی دسترسی پیدا کند که بر اساس آن‌ها، کتاب خود را با عنوان *تاریخ الدوله الفاطمیه فی المغرب و مصر و سوریه و بلاد المغرب* منتشر کرد. محمد کامل حسین (۱۹۶۱-۱۹۰۱م) از دیگر محققان عرب در حوزه مطالعات اسماعیلی رساله‌ای جامع در تاریخ جنبش اسماعیلیه با عنوان *طائفه الاسماعیلیه، تاریخها، نظمها، عقائدها*^۴ نوشت که در نوع خود حائز اهمیت است. محمد عبدالحی شعبان نیز تفسیر خود از تاریخ فاطمیان بین سال‌های ۱۳۲ تا ۴۸ هجری را در کتاب *تاریخ اسلامی: تفسیر جدید*^۵ ارائه داد.

در میان مؤلفان اسماعیلی مذهب صرف‌نظر از کتاب *تاریخ الدعوه الاسماعیلیه*^۶ نوشته

1. Das Reich des Mahdi 875-973 - der Aufstieg der Fatimiden. München 1991.

۲. این کتاب را فریدون بدره‌ای به زبان فارسی ترجمه و منتشر کرده است.

۳. چاپ قاهره، ۱۹۳۲ میلادی.

۴. چاپ قاهره، ۱۹۵۹ میلادی.

5. The Islamic History, A New Interpretation, Cambridge, 1976.

۶. چاپ بیروت، ۱۹۶۶ میلادی.

مصطفی غالب (۱۹۸۱-۱۹۲۳م) و *تاریخ الاسماعیلیه* اثر عارف تامر، گروهی از اسماعیلیان بُهره از جمله زاهد علی (۱۹۵۸-۱۸۸۸م)، حسین. ف. همدانی (۱۹۰۱-۱۹۶۲م)، آصف فیضی و چند تن دیگر با دسترسی به مجموعه‌های جدید از آثار اسماعیلیان در یمن، هند و آسیای میانه که تا قبل از آن در دسترس نبود، تحقیقات علمی و آکادمیک خود را در این حوزه شروع کردند. این افراد با تکیه بر مجموعه آثار خطی در کتابخانه‌های شخصی خود، *تاریخ اسماعیلیه* را مجدد بررسی کردند.

در دوران اخیر نیز فرهاد دفتری به‌ویژه در کتاب *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، شرحی جامع از تمامی ابعاد مربوط به اسماعیلیان ارائه داده و خلاصه‌ای از آن را نیز در کتاب *مختصری در تاریخ اسماعیلیه* عرضه کرده است. فرحات دشرای نیز کتابی با عنوان *اسماعیلی، تاریخ و عقاید*^۱ نوشته است که در این زمینه شایسته ذکر است و نهایتاً محمدسعید بهمن‌پور در کتاب *اسماعیلیه از گذشته تا حال* مطالبی را ارائه می‌دهد که از نظر محتوا نوآوری خاصی در آن نمی‌توان دید و تنها مزیت آن نسبت به آثار پیشین جداشدن بخش تاریخ از بخش عقاید و سازمان و تفکیک معتقدات امروزی فرقی مختلف اسماعیلیه است (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۹).

الف. تاریخ‌نگاری اسماعیلیان و ضرورت توسعه تحقیقات در این حوزه
عمده تلاش محققان در نگارش تاریخ اسماعیلیان در ابتدا متکی بر منابع اهل سنت و گزارش سیاحان اروپایی بوده است. معدود تلاش‌ها در استناد به منابع اسماعیلی نیز غالباً معطوف به منابع غیر تاریخ‌نگارانه بوده است. این بدان دلیل است که اساساً از دید محققان این حوزه، وجود هرگونه تاریخ‌نگاری مستقل برای اسماعیلیان منتفی بوده است و معدود آثاری که با صبغه تاریخی از اسماعیلیان بر جای مانده، ذیل جریان اصلی تاریخ‌نگاری مسلمانان دیده شده و برخی از این منابع به‌دلیل برخورداری از ماهیت کلامی، از طریق مقابله‌سازی گزارش‌های آن‌ها با منابع اهل سنت اعتبارسنجی شده است.

این در حالی است که محققان اسماعیلی پس از تکمیل تلاش‌های مربوط به شناسایی، تصحیح و ترجمه منابع، تحقیقات خود را در موضوعات مختلف تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اعتقادی اسماعیلیه ادامه دادند. تحقیقات در این حوزه‌ها مستلزم استفاده توأمان و ترکیبی منطقی از منابع اسماعیلی در کنار منابع غیر اسماعیلی است که در این میان منابع تاریخ‌نگارانه اسماعیلیان از اهمیت بسزایی برخوردار است.

مطالعات در حوزه تاریخ‌نگاری اسماعیلیان را می‌توان ذیل دو گونه اصلی «شناسایی، ترجمه و تصحیح متون تاریخ‌نگارانه» و «تحقیقات مسئله‌محور در باب تاریخ‌نگاری

---

1. The Isma'ilis. Their History and their Doctrines.

اسماعیلیان» دسته‌بندی کرد. گونه نخست به‌عنوان زیرشاخه جریانی وسیع‌تر از کشف و شناسایی منابع اسماعیلی بود که در سطور پیشین بیان شد. وداد القاضی، فرحات دشراوی و حمید حاجی هرکدام جداگانه کتاب *افتتاح الدعوه قاضی نعمان* را ویرایش کردند. حبیب الفقی، ابراهیم شَبُوح و محمد یعلاوی، کتاب *المجالس و المسایرات قاضی نعمان* را تصحیح و با افزودن مقدمه‌ای مفصل راجع به قاضی نعمان، جایگاه این کتاب در میان سایر تألیفات او، جایگاه نویسنده در دربار فاطمی، نسخ خطی معیار در چاپ کتاب، ارزش تاریخی کتاب و مباحث مشابه به چاپ رساندند (قاضی نعمان، ۱۹۹۶: ۴۰-۴).

از چاپ‌های کتاب شرح *الأخبار قاضی نعمان* نیز می‌توان به تحقیق محمد الحسینی الجلالی از این کتاب اشاره کرد. ویلفرد مادلونگ و پل واکر در کتاب *پیدایی فاطمیان و گفت‌وگوهای درونی شیعیان در المناظرات*^۱ به ترجمه و تحقیق کتاب *المناظرات* ابن‌هیثم روی آوردند (ابن‌هیثم، ۱۳۸۸: مقدمه محقق). محمد کامل حسین و محمد عبدالهادی شعیره در سلسله *مخطوطات الفاطمیین*، متن کتاب *سیره الأستاذ جوذر* را به همراه تویعات امامان فاطمی، تألیف ابوعلی منصور العزیزی الجوذری، با مقدمه‌ای انتقادی به چاپ رساندند (الجوذری، بی‌تا: ۳۳-۱). کتاب *سیره المؤید فی الدین داعی الدعاه*؛ ترجمه حیاته بقلمه از متون تاریخ‌نگارانه دوران مستنصر فاطمی نیز با مقدمه و تحقیق محمد کامل حسین چاپ و منتشر شده است (المؤید فی الدین، ۱۹۴۹: مقدمه محقق). ورنا کلم در کتاب *خاطرات یک مأموریت: سیره دانشمند، سیاستمدار و شاعر اسماعیلی مؤید فی الدین شیرازی*^۲ این سیره را شرح و تفسیر کرده است (کلم، ۱۳۸۳: مقدمه محقق).

سهیل زکار در کتاب *الجامع فی اخبار القرامطه فی الأحساء، الشام، العراق، الیمن*، متن کتاب استتار الامام را بدون مقدمه و توضیح نقل کرده است (زکار، ۲۰۰۷: ۲۸۴-۲۶۹). متن همین کتاب به همراه *سیره الحاجب جعفر بن علی* با مقدمه کوتاهی از ویلفرد مادلونگ در کتاب *مذاکرات فی حرکه المهدي الفاطمی* چاپ و منتشر شده است (ایوانف، ۱۹۳۹: ۶-۹۱). حسام خضور نیز در کتاب *سیره جعفر الحاجب: سیره الحاجب جعفر بن علی و خروج الامام المهدي علیه السلام من سلمیه و وصوله إلى سجلماسه و خروجه منها إلى رقاده* به تحقیق این کتاب پرداخته و مقدمه‌ای بر آن نوشته است.

علی‌رغم شناسایی و تصحیح متون تاریخ‌نگارانه اسماعیلی که بیشتر با هدف رسیدن به دیدگاهی همه‌جانبه در تاریخ این فرقه بر اساس منابع داخلی و خارجی اسماعیلیان صورت گرفت، تحقیقات پیرامون موضوع، روش و هدف تاریخ‌نگاری اسماعیلیان و به‌ویژه تاریخ‌نگری

1. The advent of the Fatimids: a contemporary Shii witness.

2. Die Mission des fatimidischen Agenten al -Mu'ayyad fi d-din in Siraz.

آنان غنای چندانی نیافت.

این مسئله احتمالاً در نتیجه عوامل مختلف از جمله نبود این اعتقاد در میان محققان است که تاریخ‌نگاری اسماعیلیان فاقد هرگونه مؤلفه‌ای است که عامل تمایز آن از جریان مسلط تاریخ‌نگاری اسلامی باشد. از طرف دیگر، تعداد اندک تألیفات تاریخ‌نگارانه اسماعیلیان نیز در ظاهر مؤید این امر بود؛ زیرا بر اساس سنت تاریخ‌نگاری مسلمانان، بسیاری از وقایع‌نگاری‌های بر جای مانده از اسماعیلیان فاقد ویژگی‌های تاریخ‌نگارانه بود. از طرفی، وجود یک جریان فرعی ذیل پارادایم تاریخ‌نگاری سنتی - دینی برای اسماعیلیان، از دید محققان این حوزه مغفول مانده بود؛ لذا در صورت اثبات یک سنت تاریخ‌نگاری با ویژگی‌های منحصر به فرد، بایستی متون تاریخ‌نگاری اسماعیلی را خارج از پارادایم تاریخ‌نگاری سنتی مطالعه کرد. با این نگاه می‌توان تحقیقات در حوزه تاریخ‌نگاری اسماعیلیان را در دو طبقه دسته‌بندی کرد:

۱. تحقیقات عام در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان

منظور از تحقیقات عام آثاری است که تاریخ‌نگاری‌های موجود راجع به اسماعیلیان را موضوع بررسی قرار داده که اعم از تاریخ‌نگاری مورخان اسماعیلی مذهب است. هدف این آثار، صرفاً شناسایی و نقد و بررسی منابع تاریخ‌نگاری اسماعیلیان به‌طور عام است؛ به‌عنوان مثال، عباس همدانی در فصلی از کتاب *مذهب، آموزش و دانش در دوره عباسی*^۱ (مجموعه مقالات) مطالبی پیرامون تاریخ و مورخان فاطمی نیز ارائه داده است که در آن، موضوع بررسی صرفاً مورخان و تاریخ‌نگاری فاطمی نیست، بلکه شامل ادبیات تاریخی فاطمیان و سایر ژانرهای ادبی آنان که حاوی عناصر تاریخی است و نیز منابع تاریخ‌نگاری اهل سنت که در آن به فاطمیان و ادوار بعدی مرتبط با تاریخ فاطمی نیز توجه شده است؛ لذا اثری مستقل در موضوع تاریخ‌نگاری اسماعیلیه به شمار نمی‌آید (یونج، ۲۰۱۶: ۳۲۳-۳۰۷).

از دیگر مطالعات موجود در این حوزه می‌توان به دو کتاب *تاریخ الدوله الفاطمیه و نگاهی جدید به برخی منابع تاریخ فاطمیان در مصر*^۲ اثر ایمن فؤاد اشاره کرد که فصلی را به بررسی منابع تاریخ‌نگارانه مرتبط با اسماعیلیه اعم از منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی اختصاص داده است. جمال‌الدین الشیال در کتاب *أثر الحضارة العربیة فی تطور علم التاریخ به علم تاریخ در*

1. Abbas Hamdani, "Faimid history and historians", in Religion, learning and science in the Abbasid period, ed. M. J. Young, J. D. Latham and R.B. Serjeant, Cambridge 1990. (refer to this link:

<https://www.cambridge.org/core/books/religion-learning-and-science-in-the-abbasid-period/faimid-history-and-historians/0D56FD2980DDA2D8023DA68ACCA7E7CC>).

2. A. Fu al Sayyid, "Lumières nouvelles sur quelques sources de l'histoire Fatimide en Egypte", *Annales Islamologiques*, 13 (1977). (refer to this link: <http://ismaili.net/heritage/node/28445>).

میان مسلمانان می‌پردازد و گریزی نیز به دوران فاطمی دارد. کتاب *درآمدی بر تاریخ‌نگاری فاطمیان* نوشته محمدعلی چلونگر نیز از همین سنخ است.

از دیگر حوزه‌های عام تاریخ‌نگاری اسماعیلیه، فلسفه نظری تاریخ در نزد آنان است که از منابع فکری و عقیدتی اسماعیلیان قابل استخراج است. در واقع، این درک نظری اسماعیلیان از فلسفه تاریخ بود که به تلاش‌های تاریخ‌نگاران آنان در ادوار مختلف سمت و سو بخشید. تلاش‌هایی در این زمینه از سوی محققان صورت گرفته است که به واکاوی اندیشه‌های متفکران اسماعیلی راجع به آفرینش هستی و سلسله‌مراتب آن، آغاز و انجام تاریخ، مفهوم زمان و امثال آن توجه می‌کند. این تحقیقات عمیقاً با کاوش در افکار و عقاید اسماعیلیان در موضوعات مختلفی چون «امامت» در ارتباط است که از موضوعات مدنظر بسیاری از محققان این حوزه به‌ویژه مستشرقان بوده و از آن جمله می‌توان به تحقیقات کسانی چون هانز کربن، هاینتس هالم، پل واکر، ویلفرد مادلونگ، یوزف فان اس، ازتی ناگل، عادل العوا و دیگران اشاره کرد.

از مهم‌ترین آثار در این حوزه می‌توان «معنی التاریخ فی الفکر الاسماعیلی» نوشته عادل العوا را نام برد. وی در این مقاله ضمن گذری به فلسفه نظری تاریخ نزد کسانی چون اتیین جلسون، ژان ژاک روسو و هگل، به رابطه تاریخ با مفاهیمی چون امامت، نظام دوری تاریخ، و مانند آن اشاره می‌کند، اما از پیوند آن با نگارش تاریخی نزد اسماعیلیان سخنی نمی‌گوید (العوا، ۲۰۰۸: ۳۳۷-۳۵۹). هانری کربن در *زمان ادواری در مزدینا و عرفان اسماعیلیه* به درک ادواری زمان نزد اسماعیلیه می‌پردازد.

پروفسور هاینتس هالم^۱ بیش از هر محقق دیگری به مطالعه جهان‌شناسی اولیه اسماعیلیان پرداخته است. وی عقاید اسماعیلیان نخستین را در این زمینه بر مبنای شواهد و مدارک موجود در منابع بعدی بازسازی کرده و رساله کاملی در این موضوع به زبان آلمانی (چاپ ویسبادن، ۱۹۷۸م) تحت عنوان *کیهان‌شناسی و رستگاری‌شناسی اولیه اسماعیلیان*^۲ منتشر کرده است. نتیجه تحقیقات وی در این حوزه با عنوان «جهان‌شناسی اسماعیلیه پیش از فاطمیان» در مجموعه مقالات *تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه* که فرهاد دفتری آن را گردآوری کرده، آمده است (نک: دفتری، ۱۳۸۲: ۱۰۲-۱۱۳). پل واکر نیز ده‌ها مقاله در زمینه تاریخ، عقاید و تفکر اسماعیلیه نوشته است که از آن میان می‌توان به «تفسیر اسماعیلیه نخستین از انسان، تاریخ و رستگاری»^۳ اشاره کرد.

۱. استاد تاریخ اسلام در دانشگاه توبینگن.

2. *Kosmologie und Heilslehre der frühen Ismailiya*. Wiesbaden 1978.

3. "An Early Ismaili Interpretation of Man, History and Salvation", *Ohio Journal of Religious*

۲. تحقیقات خاص در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان

منظور از تحقیقات خاص، آثاری است که در آن‌ها به موضوع تاریخ‌نگاری مورخان اسماعیلی مذهب پرداخته شده است. فرهاد دفتری در چند صفحه نخست کتاب مختصری در تاریخ اسماعیلیه به شکلی گذرا به تاریخ‌نگاری اسماعیلیان از آغاز تا دوران معاصر اشاره کرده است. همین مطالب در *دائرةالمعارف ایرانیکا* ذیل عنوان «تاریخ‌نگاری اسماعیلی»^۱ در قالب مقاله‌ای چند صفحه‌ای به نام فرهاد دفتری چاپ و منتشر شده است. پیش از وی، پائولا ساندرز^۲، مقاله‌ای با عنوان «غدیر خم و ظهور تاریخ‌نگاری حافظی در اواخر مصر فاطمی»^۳ نوشت (Sanders, 1992: 81-104). جمال‌الدین الشیال در بخش اول کتاب *مجموعه الوثائق الفاطمیه وثائق الخلافة و ولایه العهد و الوزارة تحقیقی جامع راجع به وثائق فاطمی ارائه می‌کند* که در کتاب خود گرد آورده و ذیل آن عناصر تاریخ‌نگارانه موجود در متن این وثائق را بررسی می‌کند (الشیال، ۱۴۲۲: ۴۲-۱۹۵).

این بخش از کتاب، با تحقیق پائولا ساندرز دارای قرابت موضوعی و محتوایی است. هر دوی این محققان در آثار خود، به عناصر تاریخ‌نگارانه موجود در وثائق فاطمی به‌ویژه در متن *هدایه آمریه* به‌عنوان سندی در تأیید خلافت مستعلی و رد ادعای نزار، می‌پردازند. خانم ساندرز در این تحقیق، بحث خود را با اشاره به مشکلات پیش پای محققان عصر فاطمی شروع و اشاره می‌کند که تقریباً هیچ متن تاریخ‌نگارانه‌ای از دوران خلافت فاطمیان در مصر به دست ما نرسیده است و ما به ناچار بایستی، تاریخ این دوران را از منظر مورخان دوران ممالیک بازسازی کنیم که اغلب، گزارش‌هایی متناقض از حوادث ارائه می‌دهند؛ بنابراین، رجوع به وثائق کلامی دوران فاطمی ضروری به نظر می‌رسد (Sanders, 1992: 81-82).

بر همین اساس است که وی با بررسی وثائق فاطمی به‌ویژه وثیقه *هدایه آمریه* به جنبه‌های تاریخ‌نگارانه این وثائق در بازخوانی تاریخ گذشته در راستای مشروعیت‌بخشی به امام-خلیفه وقت می‌پردازد. رویداد غدیر خم و بازخوانی آن در دوران خلافت الحافظ به‌منظور جایگزینی مدل جانشینی «پسرعمو» به‌جای مدل جانشینی «پسر» موضوع اصلی بررسی‌شده در این پژوهش است (Sanders, 1992: 82-104) که پس از وی در تحقیق جمال‌الدین الشیال نیز بحث و بررسی شد (الشیال، ۱۴۲۲: ۵۶ به بعد).

Studies 2 (1975):29-35.

1. Ismaili Historiography. Farhad daftari. The Encyclopedia Iranica, Vol. XIV, 176-178 ed. Ehsan Yarshater, New York, 2007.

۲. استاد تاریخ دانشگاه رایس و متخصص تاریخ اسلام و مصر در قرون میانه با تأکید بر مطالعات اسماعیلی.

3. Claiming the Past: Ghadir Khumm and the Rise of Ḥāfiẓī Historiography in late Fāṭimid Egypt.

۳. ضرورت بازنگری در منابع تاریخ‌نگارانه

پیش‌فرض محققان در تحقیق راجع به تاریخ‌نگاری اسماعیلیان، مطالعه آن ذیل پارادایم تاریخ‌نگاری سنتی-دینی است. این مسئله سبب درکی ناقص از تاریخ اسماعیلیان و مراجعه نکردن درست به آثار تاریخ‌نگارانه این فرقه در بازسازی تاریخ آنان شده است. به نظر می‌رسد که تاریخ‌نگاری اسماعیلی به دلیل تفاوت‌های پارادایمی در مبانی فلسفه تاریخ خود، دارای تفاوت‌های اساسی با تاریخ‌نگاری‌های سنتی به‌ویژه با صورت غالب تاریخ‌نگاری مسلمانان است. در واقع وجه تفاوت تاریخ‌نگاری اسماعیلی با مکاتب تاریخ‌نگاری سنتی، در محدود کردن نایبان اراده خدا به سلسله‌های هفت‌گانه از امامانی بود که وظیفه هدایت بشر در مسیر تاریخ را بر عهده داشتند.

بر اساس چنین دیدگاهی، برای مورخ اسماعیلی، تنها حوادث مرتبط با امام و تشکیلات سیاسی-مذهبی او معنادار بود و قابلیت ثبت در تاریخ را داشت. در مقابل، در تاریخ‌نگاری اسلامی، نخبگان اعم از سیاسی و دینی (پیامبران، امامان، پادشاهان، فرماندهان نظامی، خاندان‌های بزرگ و...) نایبان اراده خدا در زمین بودند و تاریخ عبارت بود از ثبت زندگی، اعمال، رفتار و کردار این گروه‌ها. همچنین بر اساس جهان‌شناسی اسماعیلیان، مورخان این فرقه بر خلاف دیدگاه خطی مورخان مسلمان که تاریخ را سیر ممتد حرکت بشر از آغاز آفرینش تا پایان جهان می‌دانند؛ به ارائه تصویری دوری-خطی و تکامل‌گرایانه از حرکت تاریخی پرداختند. این نظام دوری-خطی در عین حفظ مرزهای خود با تاریخ دوری کیهان‌محور در نظریه‌های باستانی، قائل به وجود هفت دور در تاریخ بشر بود که به‌گونه‌ای زنجیروار به هم متصل و در عین حال در مسیری خطی و تکاملی به سمت غایت محتوم خویش در حرکت بود. این در حالی است که در دیگر نظریه‌های خطی دینی، تاریخ سیری قهقرایی و غیر تکاملی طی می‌کند که در پایان به‌گونه‌ای معجزه‌آسا به غایت مطلوب خویش می‌رسید.

عنصر سوم در فلسفه نظری تاریخ نزد اسماعیلیان، پیوند ناگسستنی تاریخ با فراتاریخ است. در تاریخ‌نگاری اسلامی، تاریخ بشر از هبوط آدم شروع شده و با ظهور مهدی (عج) و تشکیل جامعه آخرالزمانی در پایان آن خاتمه می‌یابد؛ اما در تفکر اسماعیلی، تاریخ از زمان صدور عالم امکان و به تبع آن صدور انسان روحانی از «عقل» شروع شده و با طی هفت دور تکاملی در دنیای مادی و در قالب اجسام انسانی، بار دیگر در سیری روحانی به منشأ نخستین خویش باز می‌گردد؛ بنابراین، در تاریخ‌نگاری اسماعیلی، وجود امام، انسان و سیر تاریخی او دارای پیوندی یک‌پارچه با عالم روحانی است (بابایی سیاب، ۱۳۹۸: ۵۶ به بعد).

بر همین اساس، تاریخ‌نگاری اسماعیلیان دارای ارتباطی دو سویه با قدرت سیاسی- مذهبی حاکم بود و مشروعیت‌بخشی به امام- خلیفه اسماعیلی از اساسی‌ترین اهداف آن است. به همین دلیل، سیر تکاملی سنت تاریخ‌نگاری اسلامی از حدیث‌نگاری قرن اول هجری تا خلق آثار جامع و تواریخ جهانی در قرون بعدی را نمی‌توان در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان دید. این تاریخ‌نگاری دارای برخی شاخصه‌های موضوعی و روشی است که آن را از سنت تاریخ‌نگاری اسلامی متمایز می‌کند. تاریخ‌نگاری فاطمیان از نظر موضوع درصدد ارائه نوعی تاریخ مقدس است که امام- خلیفه اسماعیلی و سازمان دعوت پیرامون وی در مرکز آن قرار دارد.

هدف اصلی مورخ اسماعیلی از این تاریخ‌نگاری، مشروعیت‌بخشی است؛ لذا درهم‌تنیدگی کلام با تاریخ به‌عنوان دومین شاخصه مهم آن حائز اهمیت است. این دو شاخصه سبب شده است که در تاریخ‌نگاری اسماعیلیان بر خلاف سنت تاریخ‌نگاری اسلامی، تنوع چندانی در اشکال و شیوه ارائه مطالب تاریخی وجود نداشته و در برخی اشکال زمان‌نگارانه مانند تواریخ دودمانی، زندگی‌نامه‌ها (سیره، تراجم) و خودزندگی‌نامه‌ها خلاصه شود که تأکید اصلی همه آن‌ها بر تاریخ معاصر است. در این میان، اشاراتی که به تاریخ امامان پیشین و پیامبران گذشته صورت می‌گیرد نه به معنای اهمیت وقایع مربوط آن دوران از دید مورخ فاطمی، بلکه با هدف اثبات مشروعیت امام حی فاطمی است. این تأکید بر تاریخ معاصر سبب شده است که مشاهدات شخصی، روایات شاهدان عینی و اسناد به‌عنوان مهم‌ترین منابع این تاریخ‌نگاری در درجه اول اهمیت باشند. این در حالی است که در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی، تاریخ روایتگر حوادث مرتبط با نخبگان دینی و سیاسی (پیامبران و پادشاهان) از گذشته تا زمان مورخ است و به همین دلیل طیف وسیعی از آثار تاریخ‌نگارانه را شامل می‌شود که مبتنی بر منابع وسیعی از آثار پیشینیان است.

با در نظر گرفتن این ویژگی‌ها در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری اسماعیلیان و درک تفاوت‌های بنیادین آثار تاریخ‌نگارانه اسماعیلی با آثار تاریخ‌نگارانه غیر اسماعیلی، علت درک‌نشدن محتوای آثار تاریخ‌نگارانه اسماعیلیان از سوی محققان این حوزه و قراردادن این آثار در زمره روایات اسطوره‌ای از تاریخ، چنان‌که ولادیمیر ایوانف مدعی است، روشن می‌شود (ایوانف، ۱۹۳۹: ۶)؛ لذا علی‌رغم دسترسی محققان به طیف وسیعی از منابع اسماعیلی، تاریخ این فرقه حتی از سوی محققان اسماعیلی مذهب و محققان بزرگی چون فرهاد دفتری همچنان بر اساس روایات متناقض منابع اهل سنت نگاشته می‌شود که نتیجه آن روایتی مبهم و ناهمگون از تاریخ اسماعیلیان به‌ویژه در دوران پیشافریقیه است که محل مناقشات فراوان است؛ بنابراین برای بازنویسی تاریخ اسماعیلیان، بازگشتی دوباره به منابع تاریخ‌نگارانه باقیمانده از مورخان

اسماعیلی مذهب ضروری به نظر می‌رسد. چنین بازگشتی همراه با اتخاذ درکی درست از ماهیت تاریخ‌نگاری اسماعیلیان می‌تواند تا حدود زیادی از آشفتگی حاکم بر تاریخ سیاسی-اعتقادی این فرقه بکاهد (بابایی سیاب، ۱۳۹۹: ۴۱ به بعد).

نتیجه‌گیری

بر اساس نتایج این پژوهش، مطالعات جدید اسماعیلی از دهه چهارم قرن بیستم به بعد به دلیل کشف مجموعه‌های وسیعی از آثار مربوط به مؤلفان اسماعیلی مذهب نسبت به سال‌ها و قرون پیش از آن توسعه چشمگیری یافت. در نتیجه این توسعه مطالعاتی، درباره جوانب بسیاری از تاریخ فقهی، مذهبی و عقیدتی اسماعیلیان کاوش علمی صورت گرفت. با وجود این، تحقیقات در تاریخ‌نگاری مورخان اسماعیلی پیشرفت چندانی نداشت. یکی از دلایل این بی‌توجهی، درک نکردن نگرش تاریخی مورخان اسماعیلی مذهب از سوی محققان این حوزه بود که سبب شد قاطبه این محققان، اسماعیلیان را فاقد هرگونه سنت تاریخ‌نگاری مستقل بدانند؛ لذا با وجود کشف، شناسایی و معرفی مجموعه‌های وسیع از منابع اسماعیلی در قرن بیستم میلادی که بخش اندک اما معتنا بهی از آن‌ها منابع تاریخ‌نگارانه بود، روایت تاریخ کرونولوژیک اسماعیلیان به دلیل ابتناء صرف بر منابع غیر اسماعیلی به نوعی تکرار و مؤید نوشته‌های تاریخی پیش از قرن بیستم میلادی بود؛ روایتی که غلبه داده‌های متناقض و ناهمگون تاریخی در آن آشکار است.

بر خلاف نظرات اکثر محققان حوزه اسماعیلی، سهم اندک تاریخ‌نگاری در میان مکتوبات اسماعیلیان ناشی کم‌توجهی آنان به ثبت رویدادهای تاریخی نیست؛ بلکه متأثر از درک متفاوت آنان از مفهوم تاریخ است که تفاوت‌هایی اساسی با فلسفه نظری تاریخ نزد بیشتر مسلمانان دارد. در واقع، تاریخ‌نگاری اسماعیلیان دارای شاخصه‌های فکری، محتوایی و روشی خاص خود بود که عامل تمایز آن از جریان مسلط تاریخ‌نگاری اسلامی بوده است. این شاخصه‌ها با درک اسماعیلیان از هستی و مفهوم امامت در ارتباط است که در آثار فلسفی متفکران این فرقه انعکاس یافته است. بر اساس این درک نظری از تاریخ، تنها رویدادهای مرتبط با نخبگان دینی قابلیت ثبت در تاریخ را داشت و تاریخ بشر دارای سیری دوری و تکامل‌گرایانه بود که در پایان این ادوار تکاملی، بشر در لامکانی فراتر از ماده به کمال نهایی خود می‌رسید؛ لذا از نظر مورخ اسماعیلی تاریخ بشر محدود به همین زندگی مادی نبوده و آغاز و انجام آن دارای ماهیتی غیرمادی است که در همه این مراحل، امام دارای نقشی اساسی در سیر تکاملی انسان و تاریخ است. این سه ویژگی متمایز در نگرش تاریخی اسماعیلیان سبب شده است تا آثار

۳۲ / گونه‌شناسی مطالعات جدید اسماعیلی و ضرورت تحقیق در تاریخ‌نگاری آنان / بابایی سیاب

تاریخ‌نگارانه مورخان این فرقه ذیل پارادایم تاریخ‌نگری سنتی - دینی دسته‌بندی و تحلیل نشود. با آگاهی از این خودویژگی‌ها، محققان این حوزه برای بازنویسی تاریخ اسماعیلیان، نیازمند بازگشتی دوباره به منابع تاریخ‌نگارانه مورخان اسماعیلی مذهب هستند. منابعی که به دلیل ابتناء بر سرچشمه‌ها و روایات درون تشکیلاتی و موثق، نسبت با منابع غیر اسماعیلی، اطلاعات روشن و موثقی را در اختیار محققان قرار می‌دهد. هرچند تفاوت آشکار در روایات تاریخی برخی منابع تاریخ‌نگارانه اسماعیلی با منابع غیر اسماعیلی معتبری مثل تاریخ طبری سبب گمراهی گروهی از محققان شده و باعث شده تا صرفاً از طریق مقایسه این آثار با گزارش منابع غیر اسماعیلی رأی به عدم وثاقت گزارش‌های تاریخی این منابع داده شود؛ بنابراین، تنها از طریق بازنگری در منابع و مراجعه انتقادی به هر دو سنخ منابع تاریخ‌نگارانه اسماعیلی و غیر اسماعیلی است که می‌توان به آشفتگی گزارش‌های تاریخی در این زمینه خاتمه داد و گزارشی علمی و روشن از تاریخ این فرقه ارائه کرد.

منابع

- ابن هیثم، جعفر بن احمد (۱۳۸۸) *پیدایی فاطمیان و گفت‌وگوهای درونی شیعیان در المناظرات*، به تصحیح و ترجمه انگلیسی ویلفرد مادلونگ و پل ارنست واکر، ترجمه فارسی محمد جاویدان و امیر جوان آراسته، قم - تهران: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- اردهایی، چنگیز و دیگران (۱۳۹۳) «بررسی ابعاد و شخصیت علمی دوساسی خاورشناس فرانسوی»، *تاریخ نو*، شماره ۸، ۲۶-۳.
- ایوانف، و (۱۹۳۹م) *مذاکرات فی حرکه المهیدی الفاطمی*، القا ره: مطبعه المعهد العلمی الفرنسی للآثار الشرقیه.
- بابایی سیاب، علی (۱۳۹۹) «اعتبارسنجی گزارش‌های تاریخی کتاب استتار الامام: منبعی برای بازنویسی تاریخ سیاسی - فرهنگی اسماعیلیان پیشافریقه»، *مطالعات تاریخ فرهنگی*، دوره ۱۱، شماره ۴۳، ۶۰-۴۱.
- بابایی سیاب، علی؛ جان احمدی، فاطمه؛ آقاجری سید هاشم (۱۳۹۷) «شاخصه‌های تاریخ‌نگاری فاطمیان در گفت‌مان تاریخ‌نگاری اسلامی»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، دوره ۲۸، شماره ۲۱، ۵۱-۳۳.
- مؤلفه‌های فلسفه نظری تاریخ، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، دوره ۲۹، شماره ۲۳، ۷۵-۵۵.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۳۷۷) *دائرة المعارف مستشرقان*، ترجمه صالح طباطبایی، تهران: روزنه.
- بهمن پور، محمدسعید (۱۳۸۶) *اسماعیلیه از گذشته تا حال*، تهران: میراث مکتوب.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۲) «مبانی مشروعیت و ساختار قدرت خلافت فاطمیان مصر تا پایان خلافت المستنصر بالله: ۳۵۸-۴۸۷»، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۱، شماره ۲۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ / ۳۳

الجوزدی، ابوعلی منصور العزیزی (بی‌تا) سیره الأستاذ جوزدر، ویرایش محمدکامل حسین و م. عبدالهادی شعیره، قاهره: دار الفکر العربی.

جوینی، علاء‌الدین عظاملک (۱۹۳۷م) تاریخ جهانگشای، به‌اهتمام محمدبن عبدالوهاب قزوینی، هلند: چاپ لیدن.

دهباشی، حمید (۱۳۷۴) «نقد کتاب: اسطوره‌های اسماعیلیه»، کلک، شماره‌های ۲۹۴-۲۸۷ و ۷۰ و ۶۹ و ۶۸.

دفتری، فرهاد (۱۳۷۶) تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

_____ (۱۳۷۸) مختصری در تاریخ اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

_____ (۱۳۸۲) تاریخ و اندیشه‌های اسماعیلی در سده‌های میانه، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

زکار، سهیل (۲۰۰۷م) الجامع فی اخبار القرامطه فی الأحساء- الشام- العراق- الیمن، دمشق: التکوین. ساجدی، طهمورث (۱۳۸۵) «بررسی چاپ‌های انتقادی جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله در فرانسه و ایران»، نامه فرهنگستان، شماره ۳۰، ۵۸-۳۸.

_____ (۱۳۸۹) «سیلوستر دوساسی، ایران‌شناس فرانسوی»، نامه فرهنگستان، شماره ۴۲، ۱۵۸-۱۵۰.

سحاب، ابوالقاسم (۲۰۰۲م) نقد الاستشرافی الظاهره الاستشرافیة و أثرها فی الدراسات الاسلامیه، بی‌جا: دارالمدار الاسلامی.

سیف‌آزاد، عبدالرحمن (۱۳۹۳) تاریخ خلفای فاطمی: سرگذشت شگفت‌انگیز حسن صباح از زبان خودش، تهران: دنیای کتاب.

عنان، محمد عبدالله (۱۹۸۳م) الحاکم بامرالله و اسرار الدعوه الفاطمیة، مصر: مطبعة المدنی.

العوا، عادل (۲۰۰۸م) «معنی التاریخ فی الفکر الاسماعیلی»، الموسوم، سال ۲۰، شماره‌های ۶۸-۶۷، ۳۵۹-۳۳۷.

فواد، سید ایمن (۱۹۸۲م) دراسة نقدیه لمصادر تاریخ الفاطمیین فی مصر، القاهرة: دراسات عربیه و اسلامیه مهداه الی محمد شاکر.

قاضی نعمان (۱۹۷۰م) افتتاح الدعوه، به‌تحقیق و داد القاضی، بیروت: دارالتقافه.

_____ (۱۹۹۶م) المجالس و المسایرات، به‌تحقیق ابراهیم شبح- حیب فقی و محمد یعلاوی، بیروت: دارالمنتظر.

_____ (بی‌تا) افتتاح الدعوه، به‌تحقیق فرحات دشراوی، الطبعة الثانية، تونس- الجزائر: الشركه التونسیه للتوزیع و دیوان المطبوعات الجامعیة الجزائر.

کاهن، کلود (۱۳۷۰) درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی: روش‌شناسی و عناصر کتاب‌شناسی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

کلم، ورنه (۱۳۸۳) خاطرات یک مأموریت: سیره دانشمند، سیاستمدار و شاعر اسماعیلی المؤید فی الدین شیرازی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

۳۴ / گونه‌شناسی مطالعات جدید اسماعیلی و ضرورت تحقیق در تاریخ‌نگاری آنان / بابایی سیاب

کیبایخی، بهناز (۱۳۹۵) «تأثیر آراء کلامی اسماعیلیان بر مشروعیت فاطمیان»، رساله دکتری، دانشگاه الزهراء (س)، تهران.

منزوی، علی نقی؛ لودمیلا ولادیمیروونا، استروویوا (۱۳۹۲) *تاریخ اسماعیلیان در ایران: در سده‌های ۵ تا ۷ هجری*، ترجمه پروین منزوی، تهران: اشاره.

ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۷۹) *مقدمه‌ای بر اندیشه سیاسی اسماعیلیه*، تهران: خانه اندیشه جوان.

نیک‌بین، نصرالله (۱۳۷۹) *فرهنگ جامع خاورشناسان مشهور و مسافران به مشرق*، تهران: آرون.

واکر، پل ارنست (۱۳۸۳) *پژوهشی در یک امپراطوری اسلامی: تاریخ فاطمیان و منابع آن*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.

یونج، ولائام، سیر جنت (۲۰۱۶م) *الدین و التعليم و العلم فی العصر العباسی*، ترجمه و تقدیم و تعلیق قاسم عبده قاسم، قاهره: المرکز القومي للترجمه.

Daftari, farhad, (2004), *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources And Studies*, London: The Institute of Ismaili Studies.

Reinaud, Joseph-Toussaint (1870), "Sacy", *Biographie Michaud*, t. 27, pp. 205-217.

Sanders. p, (1992), "claiming the past: Ghadir Khum and the rise of hafizi Historiography in the late Fatimid Egypt", *Studia Islamica*, No. 75, pp. 81-104.

List of Sources with English handwriting

- Al-Awwa, Adel (2008) "The Meaning of History in Al-Isma'ili Thought", *al-Mosīm*, year 20, numbers 68-67, 359-337.
- Alinaqi; Stroeve, Liudmila Vladimirovna (2012) *History of Ismailis in Iran: in the 5th to 7th centuries of Hijri*, translated by Parvin Monzavi, Tehran: Ešāreh.
- Al-Jawzari, Abu Ali Mansour Al-Azizi (Beta) *Sira al-Ustaz Al-Jawzar*, edited by Mohammad Kamel Hossein and M. Abd al-Hadi Shaira, Cairo: Dar alFikr al-'Arabī.
- Annan, Mohammad Abdullah (1983) *Al-Ḥakīm Bī Amr-allah and Asrar al-Dawa al-Fatīmīya*, Egypt: Al-Madanī Press.
- Ardahaei, Changiz etal(2013) "Reviewing the dimensions and scientific personality of the French orientalist", *New History*, No. 8, 3-26.
- Babaei Siab, Ali (2019) " Validation of the Historical Reports of the Book "Estitār al-Emām" A Source for Rewriting the Political-Cultural History of the Pre-African Ismailis", *Cultural History Studies*, Volume 11, Number 43, 60-41.
- Babaei Siab, Ali; Janahmadi, Fatemeh; Aghajari Seyyed Hashem (2017) " The Features of Fatimid's Historiography in Islamic Historiography Discourse", *Historical perspective and Historiography*, Volume 28, Number 21, 33-51.
- Babaei Siab, Ali; Janahmadi, Fatemeh; Aghajari Seyyed Hashem ", *The Historical Perspective of Isma'ilis Philosophical Component(2018)*", *Historiography and Historiography*, Volume 29, Number 23, 55-75.
- Badavi, Abdurrahman (1377) *Orientalists' Encyclopaedia*, translated by Saleh Tabatabai, Tehran: Rosenha.
- Bahmanpour, Mohammad Saeed (1386) *Ismailia from the past to the present*, Tehran: written heritage.
- Daftari, Farhad (1376) *The Isma'ilis: their history and doctrines*, translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Farzān Rūz.
- Daftari, Farhad(1378) *A short history of the Ismailis : traditions of a Muslim community*, translated by Fereydon Badraei, Tehran: Farzān Rūz.
- Daftari, Farhad(1382) *Mediaeval Ismaili history and thought*, translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Farzān Rūz.
- Dehbashi, Hamid (1374) "Book Review: Ismaili Myths", *Kolk*, numbers 287-294, 70, 69, 68.
- Ebn Haṭṭam, Ja'far b. Aḥmad (2008) *Founding of the Fatimids and the internal dialogues of the Shiites in the debates*, edited and translated into English by Wilfred Madelong and Paul Ernst Walker, Persian translation by Mohammad Javadan and Amir Javan Arasteh, Qom-Tehran: University of Adyān va Mazāhib.
- Fouad, Seyyed Ayman (1982) *Critical Study of Fatimid History Sources in Egypt*, Cairo: Arabic and Islamic Studies Mahdah Ali Muhammad Shakir.
- Ivanov, V(1939) *Negotiations in the Movement of Al-Mahdi al-Fatimi*, Cairo: Al-Mahed Al-Ilamī Al-Fransī for Al-Sharqiyah Publishing House.
- Jan Ahmadi, Fatemeh (1382) "The foundations of legitimacy and power structure of the Egyptian Fatimid caliphate until the end of the caliphate of Al-Mustansaribillah: 358-487", PhD dissertation, Tarbiat Madras University, Tehran.
- ḵoveinī, 'Ala'uddīn 'Attāmalek (1937 AD) *Tarīḵ jahāngošā*, edited by Mohammad b. Abd al-Wahhab Qazvini, Holland: Leiden Press.
- Kahn, Claude (1370) *An Introduction to the History of Islam in the Middle Ages: Methodology and Elements of Bibliography*, translated by Asadullah Alavi, Mashhad: Āstān Qūds Razavī.
- Keibakhi, Behnaz (2015) "The influence of the theological opinions of the Ismailis on the legitimacy of the Fatimids", doctoral dissertation, Alzahra University (S), Tehran.
- Klemm, Verena (2003) *Die Mission des fatimidischen Agenten al -Mu'ayyad fi d-din in Siraz*, translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Farzān Rūz.
- Naseri Taheri, Abdullah (1379) *Introduction to Ismaili political thought*, Tehran: Andishe Javan.

- Nikbein, Nasrullah (1379) *The Comprehensive Dictionary of Famous Orientalists and Travelers to the East*, Tehran: Ārūn.
- Qāzī No'mān (1970) *Iftetāho al- Da'wah*, researched by Wedad al-Qazi, Beirut: Dār al-Taqāfa.
- Qāzī No'mān (1996 AD) *al-Majālis wa al-Mosāyirāt*, researched by Ebrahim Shabouh-Habib Faqi and Mohammad Yalawi, Beirut: Dār al-Montāzar.
- Qāzī No'mān (n.d) *Iftetāho al- Da'wah*, researched by Farhat Dashrawi, second edition, Tunis-Algeria: Al-Tunsie Distribution Company and Diwan Al-Jamae'eh Al-Jamae'eh Press.
- Sahab, Abu al-Qasim (2002) *Naqd al-Estešraqī al-zahīra Estešraqīya wa Aṭarohā fī al-Dīrāsāt al-Islamīya*, Dār al-Madār al-Islamī.
- Saif Azad, Abdurrahman (2013) *History of the Fatimid Caliphs: the amazing story of Hasan Sabah in his own words*, Tehran: Doniyā-ye Ketāb.
- Sajedi, Tahmoreth (2005) "Examination of critical editions of Rashid al-Din Fazlullah's complete chronicles in France and Iran", *Farhangistan Letter*, No. 30, 38-58.
- Sajedi, Tahmoreth (2009) "Silvestre de sacy, a French Iranologist", *Farhangistan Letter*, No. 42, 158-150.
- Walker, Paul Ernest (2013) *Exploring on Islamic empire: Fatimia history and its sources*, translated by Fereydoun Badraei, Tehran: Farzān Rūz.
- Yonge, Walatham, Sir Jannat (2016) *Al-Dīn wa Al-Ta'līm wa al-'Elm fī al-'Aṣr Al-'Abbāsī*, translated and dedicated and suspended by Qasim Abd Qasim, Cairo: Al-Makaz al-Qoūmī Līl-Tarjama
- Zakkar, Sohail (2007) *Al-jāmī' fī Aḳbār Al-Qarāmaṭah fī Al-Aḩsā'-Al-šām-Iraq-Al-Yaman*, Damascus: Al-Takwīn.

English Source

- Daftari, farhad, (2004), *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources And Studies*, London: The Institute of Ismaili Studies.
- Reinaud, Joseph-Toussaint (1870), "Sacy", *Biographie Michaud*, t. 27, pp. 205-217.
- Sanders. p, (1992), "claiming the past: Ghadir Khum and the rise of hafizi Historiography in the late Fatimid Egypt", *Studia Islamica*, No. 75, pp. 81-104.

Typology of new Ismaili studies and The necessity of research in their historiography¹

Ali Babaei Siab²

Received: 2022-1-31
Accepted: 2022-6-16

Abstract

New research in the field of Ismaili history and its sources, especially after the first decades of the 20th century has had an upward trend, which continues to this day. This progress is due to the widespread discovery and recognition of the works of Ismaili authors in this century. These sources required editing, research and translation. Another stage of this development was the re-reading of the history of the Ismailis and the various political, social, economic, religious, jurisprudential; and theological aspects of this sect, which until then had been written on the basis of a relatively one-sided narrative from Sunni sources, and now with reference to the Ismaili sources, the earlier narratives were subjected to criticism and revision. In the meantime, Ismaili historiography was the subject of less independent research. Research in the field of Ismaili historiography is important in two ways: first, for the identification, editing and introducing Ismaili historiographical sources and second, for the use of these sources in the rereading of Ismaili history. In the first case, researchers have done a lot of research, but no special measures have been taken to re-read the history of the Ismailis based on the discovered sources. In this article, by choosing a historical-analytical method, we try to answer the basic question to what extent the neglect of the sources of the Ismaili historians has contributed to paint a false picture of the politico-religious history of this sect.

Keywords: Ismaili studies, Ismaili scholars, Ismaili sources, Ismaili historiography.

---

1. DOI: 10.22051/hph.2022.39317.1595

2. Assistant Professor, Department of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran: babaeisiab@HUM.ikiu.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507